Анастасія Птіцина

ЖАНРОВІ ОСОБЛИВОСТІ ФЕНТЕЗІ У РОМАНІ А. НІКУЛІНОЇ «ЗАВІРЮХА»

Статтю присвячено дослідженню особливостей жанру фентезі у сучасному романі Анастасії Нікуліної «Завірюха». Вивчено ключові елементи фентезійного світу, проаналізовано вплив фольклорних та міфологічних елементів на побудову сюжету та образів. Досліджено своєрідність світу роману, взаємозв'язок реального з ірреальним, інтеграцію національних елементів у вигаданий авторкою світ. Зроблено висновки щодо жанрових особливостей сучасного українського фентезі.

Ключові слова: *вигаданий світ, жанр, жанрові особливості, магія, міфологія, фентезі, фольклор.*

В епоху постмодернізму традиційні жанри збагачуються новими елементами, з'являються нові гібридні жанри. Разом із динамічним розвитком українського суспільства та піднесенням національного духу надзвичайної актуальності набуває жанр фентезі, адже, як правило, він заснований на народних міфах і легендах, що заохочує читачів до усвідомлення своєї національної ідентичності. Складно визначити період виникнення фентезі на теренах України, адже жанр розвивався поступово, перші ознаки появи нового жанру сягають перетину XIX та XX ст., і дослідники пов'язують коріння українського фентезі з іменами таких письменників, як Михайло Коцюбинський, Микола Гоголь та Леся Українка, хоча їхні твори й більше тяжіють до містики та символізму.

За «Лексиконом загального та порівняльного літературознавства», термін фентезі виникає як опозиція до наукової фантастики й відрізняється розширеністю художньої умовності, наявністю «дива як фундаментального зв'язку звичайного і трансцендентного», а також відсутністю прогнозійності [3]. За «Літературознавчим словником-довідником», фентезі – це «жанровий різновид фантастики, в якому при її запереченні використовуються ірраціональні мотиви чарівництва, магії, лицарського епосу у поєднанні зреалістичною нарацією, змальовуються віртуальні світи із середньовічним антуражем, нетехнічною психологією, де роль науки виконує магія» [4]. З цього випливає той факт, що щодо жанрової приналежності фентезі (чи як до окремого самостійного жанру, чи як до різновиду фантастичної літератури) немає одностайної думки. Дослідники досі не дійшли висновків, чим власне є фентезі: жанровою формою роману, літературним жанром чи цілим художнім напрямом.

Сучасне українське фентезі є прогресивним жанром, яке має популярність та активно використовується письменниками, такими як Наталія Щерба, Дара Корній, Наталія Матолінець, Анастасія Нікуліна тощо. Розвиток жанру фентезі в Україні має великий потенціал, бо у суспільстві зростає інтерес до вітчизняної літератури та історії, а фентезі надає можливість як авторам, так і читачам ближче ознайомитись із культурними традиціями та міфологією, які знайшли свою спадщину у творах цього жанру.

Анастасія Олегівна Нікуліна – українська письменниця, копірайтерка, блогерка та книжкова оглядачка. Працює в різних жанрах та пише для широкої аудиторії. Її твори, зокрема «Завірюха», користуються популярністю серед читачів.

Першою та найвиразнішою рисою фентезі є **вигаданий світ.** У цьому світі існує магія, надприродні істоти та предмети, може бути власна система богів. Фентезі сприймається як реальність, у якій можливо все. Попри те, що важко знати пояснення існування вовкулак, вампірів, одухотворених предметів, фентезійний твір доцільно сприймати як «справжню реальність». Письменники цього жанру нерідко змальовують реальний світ, поєднуючи реальне історичне тло з вигаданими елементами. Але на противагу цьому існують твори, у яких події відбуваються у цілком вигаданому світі, що містить власну топонімію та власну історію [6].

Власне, особливістю світобудови «Завірюхи» є наявність трьох світів: Вир – небесний світ богів життя; Тиш – світ, у якому живуть люди (смертні) та півдухи; Лад – підземний, потойбічний світ богів смерті та душ померлих людей. У творі існує велика система **вигаданих магічних істот**: духів та півдухів, які мають власну ієрархію та сфери відповідальності.

Серед Великих богів ми бачимо так званого «Володаря Шляху», який є найпершим та найстарішим богом. Він часто відвідує світ людей, адже любить спостерігати за ними. Він знає долі (шляхи) всіх людей, богів і духів, а також має безмежну силу і владу, проте не використовує її. Далі бачимо таких богів, як Вічник (володар Світла, творець людей) і Темна (володарка Пітьми, творчиня духів). «Вічник створив день, а вона йому на противагу – ніч.(…)Він дарував сміх, а вона сіяла сум. Великий поселив у світі вічно молодих людей, а Темна подарувала їм дитинство, юність і старість» [5, с. 231-232]. Вони мають двох доньок: Люту, богиню зими, та Вогняну, богиню літа, якій і поклоняються звичайні смертні. «Вічник подарував донькам по порі року: літо – Вогняній, а зиму – Лютій. Однак людям важко давався різкий перехід від палючої спеки до крижаного морозу, тому він створив ще осінь і весну» [5, с. 233]. Також можемо зустріти і богів смерті: Мандру, яка зустрічає померлі душі, саджає їх на коней-снів, що везуть до Долини Сну, тобто місця вічного спокою, а також відправляє у світ людей нові, тільки народжені душі; Вершника Сновидінь, який і керує конями-снами, що забирають душі.

Півдухи – це магічні істоти, що також володіють надзвичайними здібностями, хоча й меншими, ніж боги, і проживають біля людей, як правило, рідко взаємодіючи з ними. Власне, головним героєм роману є Яр, представник давнього роду Завірюх, які поклоняються і служать богині зими. Вони мають магічні сили, знаються на цілющих зіллях, а також вміють розмовляти подумки. Сила Завірюх та зв'язок із родом зберігається у їхніх довгих білих косах. Люди бояться Завірюх та описують їх так: «Великий рід, усі як один біляві та білолиці. Німі, наче хтось їм язики повідрізав – тільки на мигах та на жестах. Дивні. Скупі на усмішку, холодні та зверхні. (…) Серед німих були ті, хто відав поміччю від хвороб. (…) Їхній цілющий дар – від зв'язку з Пітьмою. І самі вони – її слуги, мороки» [5, с. 28]. Хоча насправді цей рід мирно живе поряд з людьми, веде свій побут та власні обряди. Завірюхи також відчутно сильніші та витриваліші за людей: «В усіх лісах Завірюхи були мисливцями, які не відступали. І не програвали. Ні ведмедю,

ні вовку, ні людині» [5, с. 150]. «Кожен Завірюха від самого народження володіє невидимим зв'язком із землею, водою – усім, що навкруги» [5, с. 192].

Природними явищами опікуються такі духи, як Мороз – дідусь, що зазвичай «спить», але після пробудження починає морозити все навкруги й сприяє появі снігу; Свистун – має величезного рота, а коли надуває щоки та починає свистіти, на землі здіймається сильний буревій; Сіяч – брат Свистуна, що ходить із великим заповненим ситом, а коли починає сіяти, то для людей іде сніг, дощ, або град; Гур – чоловік у плащі, який тримає в руках дощі-батоги і б'є ними по землі, а коли ті погано слухаються, він знімає каптур і світить очима-блискавками. У потойбічному світі теж є свої духи: Гарманії, завжди юні дівчата та хлопці, що живуть у Долині Сну (потойбічному царстві) та проводжають померлі душі разом із богами смерті, та Крилані – високі юнаки з крилами, що виховують та вчать лошат-снів. Є і духи-шкідники, наприклад, Льоди – красуні, що чекають у лісі на парубків, аби випити їхню кров; або Травники, що лежать у високих польових травах, жартують із подорожніми, а коли зляться – вибухають дощем із суцвіть; Співачі – неймовірно гарні чорняві хлопці, що співають щемливі пісні про кохання, а якщо почути його пісню – хвилина йтиме за рік; Болотуни – живуть на болотах, обертаються юнаками та зваблюють дівчат.

Попри те, що боги та духи володіють надзвичайною силою та керують усіма процесами, такими як життя, смерть, народження, сновидіння, зміна пір року, вони також мають почуття, конфлікти, стосунки – тобто на психологічному рівні не відрізняються від звичайних людей. Кожен із них наділений своїм характером, особливими рисами, має конкретні цілі та обов'язки. Люди також присутні, адже саме завдяки їм та їхньому побуту фентезійний твір сприймається реальним. Люди не просто вірять в існування надприродних сил – вони переконані в їхній присутності та навіть можуть взаємодіяти. У романі люди і Завірюхи носять обереги та вішають їх у хатах на печі, носять дари царю лісу та проводять обряди на честь Великих богів, аби задобрити їх та не накликати лиха. Через зображення життя звичайних людей із побутовими проблемами, сварками, святкуваннями на рівні із магічними силами стирається межа між реальним та ірреальним, і таке поєднання, характерне для фентезі, розгортає перед читачем глибокий, продуманий, а головне – справжній світ.

У фентезі в обов'язковому порядку має бути **магія** та явища, що не піддаються поясненням. У «Завірюсі» бачимо і цілющі зілля, і прокляття, зокрема те, яке бог Вічник наслав на рід Завірюх, позбавивши їх можливості відчути кохання, і «зрячих» жінок у роді Завірюх, які мають дар бачити майбутнє, і магічні перетворення.

Фентезійний світ завжди сповнений поетичності та образності. В основу побудови магічного світу лягає метафоричне та абстрактне мислення, нічого не відбувається просто так: завжди є причина навіть для найменших змін чи в природі, чи в житті людини. Сновидіння являють собою коней, які літають серед людей та навіть проводжають їх в останню путь; кожне природне явище означає існування певного духа, який відповідає за його втілення за певних обставин; день і ніч змінюються по велінню богів тощо.

Важливим критерієм є **часопростір.** Фентезі звертається до минулого часу, щоб розкрити формулу – це було, могло бути або було десь не в цьому світі. Н. Дев'ятко наголошує, що у використанні часу фентезі «не таке скуте, як фантастика, тому дійсно можна зустріти фентезі з подіями і в теперішньому часі». З часом тісно пов'язаний простір: у фантастичних творах події відбуваються і «тут», і «десь там». Фентезійний світ робить можливим переміщення персонажів між різними часовими та просторовими площинами [2].

Якщо говорити про часопростір «Завірюхи», то він так само відповідає канонам фентезі. І хоча ми не маємо конкретних часових меж, аналізуючи побут та психологію персонажів, можемо зрозуміти, що дія відбувається в далекому минулому. Твір містить топографічну карту, на якій можна побачити власні назви: ліс Марун, гора Курдуш, озеро Алгир, ріка Бараkта, селище Веснянки, скелі Жалуни тощо. Створення власної індивідуальної топонімії вигаданого світу додає йому відчуття справжнього, реального, а також допомагає читачеві відчути усі особливості всесвіту конкретної історії.

Невід'ємною частиною фентезі є **міфологічність.** Фентезі часто використовує елементи міфології та фольклору, але адаптує їх до нових контекстів, тобто у фентезі можуть бути присутніми абсолютно нові міфологічні конструкції, які не мають аналогів у традиційних казках. Провідна властивість фентезі – наявність всіх ознак неоміфу, а саме: утворення пантеону богів. У світобудові фентезі немає обмежень, кожен автор створює свою міфологію, придумує свої правила поведінки в цьому світі, своїх істот або змінює тих, що вже існують, тих же самих ельфів і гномів, наприклад, адже майже в кожному творі вони виглядають і поводяться по-різному [1].

Порівнюючи всесвіт «Завірюхи» із персонажами слов'янської міфології, можна знайти багато відповідностей. Згадаємо Дажбога, божество в образі Сонця, розпорядника земних благ. За описом і призначенням Вічник нагадує Дажбога, адже так само опікується сонцем, денним світлом та відповідає за створених ним людей. А, можливо, в образи Вічника й Темної письменниця заклала таких богів, як Білобога і Чорнобога, які відповідно є уособленням всього доброго, світлого і злого, шкідливого. У слов'янській міфології Велес – не тільки бог-опікун багатства, худоби, торгівлі і мистецтва, а також є володарем підземного світу, тому, не виключено, що він став прототипом для образу Вершника Сновидінь, що так само панує у царстві мертвих. Сварог, бог вітрів у слов'ян, знаходить своє відображення у Свистуні, який відповідає за створення вітрів та бурь. Серед календарних персонажів у слов'ян був Мороз, уособлення холоду та морозу взимку, який резонує із Морозом, що так само все морозить у світі «Завірюхи».

Серед персонажів нижчої міфології також є деякі відповідності. Наприклад, Льоди, що полюють у лісах на парубків, нагадують мавок. Слов'янський водяник живе у водоймах, як і Болотун. А польовик, покровитель поля, схожий на Травника, який так само чекає на подорожніх у полі. У слов'ян також існувало уособлення людських шляхів, доль – однойменна Доля, яка супроводжувала людей протягом їхнього життя. Можливо, саме цей образ і ліг в основу створення Володаря Шляху.

Вигаданий світ, окрім міфології, також має елементи, що перегукуються із українськими обрядами, традиціями та фольклором. Наприклад, люди у романі, як і наші предки, мають за-

мовляння від злих духів: «Я тебе не рушила, і ти мене не руш. Я до тебе з добром, і ти мені зла не чини» [5, с. 24]. Дівчата ворожать на наречених: «Треба піти по слідах зайця, рахуючи подумки стільки разів, скільки тобі років, і якщо до цього часу його сліди йтимуть самотою, цьогоріч сватів не чекай, а якщо слідів двоє…» [5, с.33]. Коли сниться жахіття, у романі прийнято вмиватися і казати: «Чиста водиця, красна молодиця, забери страхи, не пусти біди. Повертаю тобі сни, Вершнику Сновидінь, прийми мою подяку, прийми мою шану. Чиста водиця, красна молодиця, сни господарю верни, а мені моє лиши» [5, с. 39]. А коли розчісують, говорять таке промовляння: «Гребінь товстий, зубці гострі, вичеше сумоту, вичеше скорботу, вдачу пригладить, спокій привабить» [5, с. 80]. У розмовах люди звертаються до богів або духів сталими виразами. Наприклад, «І де ж його Свистун носить» [5, с. 49] відчутно схоже на український фразеологізм «нечистий носить».

Окрім звичайних вечорниць, притаманних життю і наших предків, і героїв «Завірюхи», у творі також фігурує свято Щедра Ніч, яке схоже на українське свято Маланку. Маланка – українське народне і церковне свято, вечір напередодні Нового року та дня святого Василія Великого; новорічний обряд з традиційним переодяганням у тварин і фольклорних персонажів. А так про Щедру Ніч розповідає Ярові Леся: «Щедра Ніч – то найбільше зимове свято. Ми ще з осені готуємо собі личинку півдуха чи звіра, щоб від Лютої сховатись: вона ж може розсердитись. А так і не знатиме, хто веселиться під час її влади» [5, с. 61]. Обидва свята проводяться взимку та передбачають перевдягання у фольклорних персонажів, тварин, магічних істот.

У «Лексиконі загального та порівняльного літературознавства» А. Волков виокремлює такі характеристики жанру фентезі: наявність рівноваги у Всесвіті, за порушення якої карають; наскрізна дихотомія «добро-зло»; мотив «amor fati» – матеріальна винагорода за зусилля героя. Мотив протистояння добра і зла у фентезі є дуже поширеним. Зазвичай ми чітко розуміємо, який герой є негативним, а який – позитивним [3]. С. Хороб стверджує, що як і в слов'янському, так і у світовому фентезі є спільні риси жанру: інтригуючий початок, концепт дороги, небезпечність та таємничість, непередбачуваність дій персонажів, поява чарівних предметів [6].

Образ **головного героя** має бути незвичайним. Перед нами центральний персонаж роману – Яр Завірюха, син давнього роду Завірюх, що мають могутню силу та магічні здібності: «Цим умінням володів кожен чоловік із роду Завірюх: бачити образ по слідах» [5, с.16]. Білявий Яр «і сам був наче сніг. Так само холодний та стриманий» [5, с.33]. Хлопець виділяється з-поміж інших представників свого роду, адже він не готовий миритися із суворими законами племені, а відчайдушно хоче змінити і своє життя, і життя близьких людей. За традицією, він відчуває себе самотнім, чужим, адже на початку історії не бачить свого місця ані серед людей, ані серед Завірюх.

Ще однією особливістю фентезі заведено вважати **протистояння добра і зла**. На стороні добра, звісно, головні герої Яр та Леся, які борються за своє кохання та можливість вибору, рятують людей та свій світ. За сили зла можемо вважати Пітьму, «первозданну силу, яка навпіл зі Світлом була частиною всього сущого і творила хаос на противагу спокою» [5, с. 121]. У творі Пітьма поглинає півдухів і людей, домовляється з ними, прагне більше крові: «Самої

смерті їй замало. Пітьма воліє отримати якомога більше страждань і болю» [5, с. 121]. У неї є слуги – Мороки, напівсмертні, напівдухи, «люди Пітьми», які захоплюють землі, вбивають людей та нищать все навкруги.

Отже, можемо узагальнити основні жанрові характеристики жанру фентезі, за якими і визначатимемо приналежність певного твору до жанру:

1. Наявність вигаданого автором світу, що має сприйматися читачем як реальний та мати власні закони.

2. Специфічний час та простір, наявність чітко окресленої світобудови.

3. Незвичайний герой, який проходить низку випробувань та бореться із самотністю.

4. Мотив дороги, шлях до віднайдення себе та свого місця у світі.

5. Елементи реальної чи вигаданої міфології, наявність богів, чарівних істот та предметів.

Фентезі – літературний жанр, події в якому відбуваються в частково чи повністю вигаданому світі, що містить магію, чарівних істот або надприродні явища, які не піддаються раціональному поясненню; має власні закони та нерідко базується на національній міфології або фольклорі. Роман «Завірюха» наочно демонструє усі характерні особливості жанру, поєднує авторських стиль із традиційними елементами, має оригінальну світобудову, актуальні проблеми, захопливий сюжет. Через це він якнайкраще демонструє тенденції розвитку фентезі у сучасній українській літературі, а саме: звернення до національної ідентичності, адаптація традиційних мотивів для сучасного читача, синкретизм різних світів та міфологій.

Список використаної літератури

1. Бовсунівська Т .В. Теорія літературних жанрів: жанрова парадигма сучасного зарубіжного роману: підручник. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2009. 519 с.
2. Дев'ятко Н. Можливості впливу сучасних жанрів: фантастика, фентезі, казка. Український фантастичний оглядач (УФО). 2009. No1(7). С. 59-66.
3. Лексикон загального та порівняльного літературознавства / авт. уклад. А. Р. Волков. Чернівці : Золоті литаври, 2001. 636 с.
4. Літературознавчий словник-довідник. 2-ге вид., випр., допов. Київ: Академія, 2007. 751 с.